

ԼՊԻԹ ՀՈՎԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՄԵԾ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄՆ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ

Հայության բնաջնջման, տեղահանման և Հայաստանի Հայաթափման ծրագիրը, որը պետական քաղաքականության մակարդակի էր հասցվել սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի օրոք, «ժառանգեցին» 1908 թ. իշխանության գլուխ անցած երիտթուրքերը: Նրանց ազգային քաղաքականության հավատամքը բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդների միավորումն էր և թուրք-օսմանների գերագույն իշխանության ներքո համաթուրքական պետության ստեղծումը՝ մյուս բոլոր ազգերին բնաջնջելու միջոցով, բացի թրքանալ ցանկացող ժողովուրդներից: «Մեր սրբազան պարտքն է իրականացնել թուրք ցեղի միությունը Միջերկրական ծովից մինչև Արալի ծովը... Այդ քաղաքական ծրագրի իրականացման նախապայմանը Հայկական հարցի արմատական լուծումն է: Պետք է բնաջնջել հայերին մեր կայսրության մեջ»¹: Այդպիսի պաշտոնական դիրքորոշում դրսևորեց երիտթուրքերի կուսակցության՝ 1911 թ. հոկտեմբերին Սալոնիկում տեղի ունեցած համագումարը:

Մի ողջ ժողովուրդ իսպառ բնաջնջելու հրեշավոր ծրագիրն իրագործելու պատեհ առիթը չուղացավ: 1914 թ. օգոստոսի 1-ին բռնկվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը: Պատերազմական իրավիճակն ամենահարմար ժամանակն էր՝ քիչ աղմուկով և մեծ հաջողությամբ վերացնել և

1 Տե՛ս «Արարատ», էջմիածին, 1963, թթ. 6542—6543:

«Մեծ Թուրանի» ճանապարհին ընկած հայկական խոշորագույնը, կանխելու որևէ հաշտության սեղանի շուրջ Հայկական հարցի առաջադրումն ու քննարկումը:

Թուրքական կառավարությունը դրա համար նախապատրաստել էր և՛ ծրագիր, և՛ մարդասպանների ջոկատներ, և՛ աշխարհի հասարակական կարծիքի առջև արդարանալու հնարքներ:

Ոճրի ծրագիրը գործողության մեջ դրվեց 1915 թ. գարնանից: Նախ՝ ոչնչացվեցին թուրքական բանակում ծառայող 18—45 տարեկան ռազմաժողովուրդի տղամարդիկ՝ արևմտահայության պաշտպան բազուկը: Ապա հռչակվեց հայ մտավորականությունը՝ ժողովրդին լուսավորող, կազմակերպող և ղեկավարող ուժը: Այնուհետև թուրքական կառավարությունն անցավ անդեն ու անպաշտպան հայ բնակչության բնաջնջման ծրագրի իրագործմանը: Արդյունքը եղավ այն, որ տեղահանվեց, բռնագաղթի ճանապարհներին ոչնչացվեց կամ Միջագետքի անապատներում բնաջնջվեց շուրջ 1,5 մլն անմեղ հայ՝ հայության ընդհանուր թվաքանակի մեկ երրորդը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին անգին ու անպաշտպան հայ բնակչությունն իր տանը՝ ռազմաճակատներից հեռու, այնքան կորուստներ ունեցավ, որքան Ֆրանսիան, Մեծ Բրիտանիան, Իտալիան և ԱՄՆ-ը՝ եվրոպական ու ասիական ռազմաճակատներում: Բայց թուրք մարդասպանները դրանով չսահմանափակվեցին: Բռնի կերպով թուրքացվեցին մոտ 200 հազար հայ և շուրջ մեկ միլիոնը սփռվեց աշխարհով մեկ: Ավերվեցին ու թալանվեցին Արևմտյան Հայաստանի, հայության հոգևոր ու նյութական արժեքները: «Հայկական հարցն այլևս գոյություն չունի, որովհետև հայեր այլևս չկան»,—պարծեցավ ոճրագործ Թալեաթ փաշան²:

² Միևնույն ժամանակահատվածում Հայկական հարցը և իր տարրերը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1934, հոկտեմբեր, թ. 12 (144), էջ 97, Готлиб В. В. Тайная дипломатия во время первой мировой войны, М., 1960, с. 41.

Թուրքական կառավարությունը պաշտոնական հաղորդագրություններում ճարպկորեն թաքցնում էր հայերի տեղահանման փաստը, աշխատում թույլ շտալ հայության բնաջնջման մասին լուրերի տարածում, իսկ եվրոպական հասարակական կարծիքին հայտնի դարձած փաստերը հերքում էր կամ պատճառաբանում որպես հայերի հեղափոխական ելույթները ճնշող միջոցառումներ, կամ ուղղակիորեն նկատառումներով և հայության կյանքի ապահովության նպատակով բնակչության տեղափոխություն³։ Մինչև այսօր էլ Թուրքական իշխանությունները և պատմագրությունը հենվում են այդ պատճառաբանությունների վրա և մեծ ջանքերով փորձում ապացուցել իրենց «ճշմարտացիությունը»՝ անտեղյակ ձևանալով պատմության Մեծ ոճրի մասին փաստող անհերքելի ապացույցներին⁴։

Ո՛չ քաղաքական, ո՛չ էլ ուղղակիորեն նկատառումները չէին կարող արդարացնել հայերի բնաջնջումը, որը հետևանք էր օսմանյան պետության թուրքացման ծրագրի։

Հայերի ցեղասպանության ողջ պատասխանատվությունը ընկնում է Թուրքական կառավարության վրա։ Կ. Պոլսից էին դալիս հայերի բնաջնջման հրամանները, Կ. Պոլսից էր վերահսկում դրանց կատարումը, ընտրում եղեռնագործ կադրերին՝ քաջալերելով առավել դաժաններին և պաշտոնադուրկ անելով խղճի խայթ ունեցողներին⁵։

Թուրքական կառավարողների գործողությունների, հայերի ցեղասպանության ընթացքի վրա մեծապես ազդեց այն

³ Արեղյան Ա., Հայաստանը 1915 թվականին (մի քանի փաստաթղթեր), «Հայրենիք», Բաստոն, 1930, օգոստոս, թ. 10 (94), էջ 33։ Кирикосян Дж. С., Младотурки перед судом истории, Ереван, 1989, с. 182.

⁴ Սաբաջյան Ե., Սահակյան Ռ., Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը Թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963, էջ 13—39.

⁵ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում։ Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991, էջ 559—577.

դիրքորոշումը, որ դրսևորեցին մեծ պետությունները մարդկության դեմ գործված XX դարի առաջին հանցագործության՝ հայերի ցեղասպանության հարցում:

Մեծ պետությունների շարքում կայզերական Գերմանիան հայերի ցեղասպանության գլխավոր մեղսակիցն էր: Մերձավոր արևելքում Գերմանիայի ազդեցության ամրապնդման նպատակով Արևմտյան Հայաստանը հենակետ դարձնելու ծրագրերը, հայերի ընդգծված ռուսական արտաքին քաղաքական կողմնորոշումը, հետևաբար գերմանացիների համար նրանց «անհուսալիությունը» դեռևս XIX դարի վերջերից կանխորոշել էին կայզերական Գերմանիայի դիրքորոշումը հայերի ճակատագրի նկատմամբ: Այն որոշակիորեն ձևակերպված է արտաքին գործերի նախարար Ա. Յիմմեմանի հետևյալ հայտարարության մեջ. «Ըստ էության հայերը պետք չեն Գերմանիային: Հայերով բնակեցված Հայաստանը վնասաբեր է նրա շահերին...»⁶: Փաստորեն, Թուրքիայի ամբողջականությանը սպառնացող վտանգից խուսափելու համար Գերմանիան, ըստ էության, հայերին լրիվ թողնում էր Թուրքիայի «տրամադրության տակ»: Գերմանական կառավարությունը արևմտահայության տեղահանման ընթացքում բնաջնջման մասին առաջին փաստերից հասկացավ Թուրքական կառավարության իրական նպատակը՝ համաշխարհային պատերազմն օգտագործել Հայկական հարցը Թուրքական տարբերակով «լուծելու» համար, այնպես, որ բացառվեր դրսից դիվանագիտական միջամտությունը: 1915 թ. մայիսի 31-ին Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարությանն ուղարկած հեռագրում, հաստատելով այդ, Կ. Պոլսի գերմանական դեսպան Վանհենհայմը գրում էր. «...էնվեր փաշան խնդրում է, որ մենք դրանում (նկատի են առնվում տեղահանությունն ու կոտորածները — ի. Ն.) նրանց արգելք չհանդիսանանք»: «Անշուշտ, — շարու-

⁶ Степанян Ст., Армения в политике империалистической Германии, Ереван, 1975, с. 18.

նակում էր նա, — այդ միջոցառումները ժայրահեղորեն խիստ
ին հայ բնակչության համար... Մենք կմեղմացնենք այդ
միջոցառումները, բայց սկզբունքորեն չենք արգելակի տե-
ղահանությանը: Խոսելով Ռուսաստանի կողմից «հրահրվող»
մտացածին հայկական ելույթների մասին, որոնք իբրև
սպառնում էին Թուրքիայի գոյությանը, նա գրում էր. «Հաշ-
վի առնելով նրա (այսինքն՝ Թուրքիայի — Լ. Ն.) ռազմական և
քաղաքական դրությունը՝ նշված միջոցառումներն անխուսա-
փելի են»⁷:

Մեծ ոճրի նկատմամբ գերմանական պաշտոնական տե-
սակետը ձևակերպվեց եղեռնագործությունը սկսվելուց անմի-
ջապես հետո: Ահա թե ինչպես էր այն արդարացվում Կ. Պոլ-
սի գերմանական ղեկավարների 1915 թ. հունիսի 4-ի հայ-
տարարության մեջ. «Կայսերական կառավարության կողմից
Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթների հայերի նկատմամբ
անցկացվող ճնշիչ միջոցառումները թելադրված են ռազմա-
կան անհրաժեշտությամբ և պաշտպանական օրինական մի-
ջոցառումներ են: Գերմանական կառավարությունը հեռու է
դրանց անցկացմանը հակադրելուց, քանի որ այդ գործո-
ղությունները նպատակաուղղված են Թուրքիայի ներքին
դրության կայունացմանը և ապստամբության բոլոր փորձե-
րի կանխմանը: Այս տեսանկյունից գերմանական կառավա-
րության տեսակետն ամբողջովին համընկնում է Բ. Դռան
մեկնաբանություններին...»⁸:

Հայկական ցեղասպանության հարցում գերմանական
կառավարության շմիշամտելու, դաշնակցի հակամարդկային

⁷ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913—1919).
Материалы Политархива МИД Кайзеровской Германии. Состави-
тель и ответственный редактор сборника В. Микаелян. Ерсав,
1995, док. R 14086, Ав. 17493, с. 174—175. Степанян Ст.: Армяны
в политике империалистической Германии, с. 148.

⁸ Степанян Ст. Геноцид армян в Османской империи в период
первой мировой войны и преступное пособничество Кайзеровской
Германии. «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», 1973, թ. 1, էջ 201:

գործակերպը հովանավորելու կեցվածքն ավելի էր ոգևորում թուրքական իշխանություններին: Վերջիններս չէին էլ թաքցնում հայության ֆիզիկական ոչնչացման գործում գերմանական կառավարության մասնակցությունը. «Հայերի ոչնչացումը ռազմական միջոցառում է, իսկ բանակը գտնվում է գերմանացիների ազդեցության ներքո: Ուրեմն, շնորհակալ եղեք գերմանացիներին», — նշում էին թուրք պաշտոնյաները: Իսկ էնվեր փաշան, հայ ազգի բնաջնջումը զնահատելով որպես «Երիտասարդ Թուրքիայի ամենահիանալի արարքը», գտնում էր, որ «գերմանացիները պետք է երախտապարտ լինեն մեզ, որ ոչնչացնում ենք իրենց թշնամիներին»⁹: Փաստերը վկայում են, որ գերմանական կառավարությունն իր լռությամբ ոչ միայն քաջալերեց հայության զանգվածային սպանդը, այլև որոշ վայրերում գերմանական զինված ուժերը մասնակցեցին հայերի ջարդերին¹⁰:

Հայերի ցեղասպանության մասին տեղեկություններ պարունակող լուրերն Արևմտյան Եվրոպա էին հասել 1915 թ. ապրիլի վերջին: Մինչ այդ ոչ մի տեղեկություն Թուրքիայից հնարավոր չէր ստանալ ո՛չ փոստի, ո՛չ հեռագրի միջոցով: Նույնիսկ շեզոք երկրների դեսպանություններն ու հյուպատոսությունները հնարավորություն չունեին որևէ նյութ հաղորդել: Դրա պատճառը ոչ միայն պատերազմական իրավիճակն էր, այլև այն, որ բոլոր հեռագրերն ու նամակները, դեպքերի ժամանակակիցների վկայությամբ, նախքան հասցեատիրոջը հասնելն անցնում էին Թալեաթի ու էնվերի առանձնասենյակներով¹¹:

Այնուամենայնիվ, եղեռնագործությունը հնարավոր չէր թաքցնել: Շուտով Եվրոպա հասան դեպքերին ականատես

⁹ Степанян Ст. Армения в политике империалистической Германии, с. 150.

¹⁰ ՀՀ ՊԿԱ, ֆ. 43, ց. 1, գ. 89, թ. 26: Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 465, 537—538, 556—559: «Кавказское слово», 1916, № 62.

¹¹ ՀՀ ՊԿԱ, ֆ. 422, ց. 1, գ. 824, թ. 55:

Եվրոպական երկրների դիվանագիտական և հոգևորական ա-
 ռաքելությունների անդամների վկայությունները, Օսմանյան
 կայսրությունում և տարագիր հայերի խմբերին ապաստան
 տվող երկրներում ծառայող հյուպատոսների ու դեսպաննե-
 րի գրությունները, Դեռևս ապրիլի 7-ին Ամենայն Հայոց կա-
 թողիկոսը դիմել էր Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախա-
 րար Ս. Սաղոնովին, Իտալիայի թագավորին ու ԱՄՆ-ի նա-
 խագահին (երկուսն էլ չեզոք երկրների ղեկավարներ էին)՝
 խնդրելով հնարավոր բոլոր միջոցներով պաշտպանել «ամ-
 բողջ Թրքահայաստանում զոհվող անմեղ քրիստոնյաներին»,
 Բ. Դոան առջև հանգես գալ հայերի ջարդը դադարեցնելու
 պահանջով¹², Հենվելով այդ փաստաթղթի վրա՝ Ս. Սաղո-
 նովը հրահանգել էր Հռոմի ու Վաշինգտոնի ռուս դեսպան-
 ներին կայսերական կառավարության անունից զորավիգ լինել
 կաթողիկոսի խնդրանքին¹³, Միաժամանակ Ռուսաստանն իր
 դաշնակիցներին պաշտոնապես տեղեկացրել էր Թուրքիայում
 կատարվող հանցագործությունների մասին և առաջարկել
 հրապարակել համատեղ հայտարարություն՝ Թուրքիայի նա-
 խարարների խորհրդի անդամներին, ինչպես նաև հայերի
 կոտորածներին ուղղակի առնչված թուրք զինվորական ու
 քաղաքային պաշտոնյաներին, «անձամբ պատասխանատու
 համարվելու» մասին, Մինչ լոնդոնում մի կողմ կթողնեին
 անվճարականությունն ու կդրսևորեին պաշտոնական դիրքորո-
 շում, Բ. Դոանն իրենց կառավարությունների բողոքները
 ներկայացրեցին Կ. Սուլսի ամերիկյան, իտալական ու բուլ-
 ղարական ներկայացուցիչները¹⁴։

Լոնդոնում հապաղում էին, որովհետև վախենում էին,
 որ ջարդերի դատապարտումը մեղմացնող ազդեցություն ու-
 նենալու փոխարեն կարող էր, ընդհակառակը, թուրքական

¹² Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 5, գ. 26, ք. 34—35, 37, գ. 27, ք. 20, գ.
 28, ք. 156—157, 159—160։

¹³ Նույն տեղում, գ. 28, ք. 156, 159—160։

¹⁴ Նասրլու Ա., Բրիտանիան և Հայկական հարցը 1915—1923 թթ.,
 Ռեդուք, 1994, էջ 74։

իշխանութիւններին «գրգռել» քրիստոնյաների նկատմամբ «ավելի ևս վրեժխնդիր» լինելու: Անգլիացիները նույնիսկ հույս չունեին, որ նման հայտարարութիւնը կարող էր արդեւակիչ ազդակ հանդիսանալ թուրքերի համար: Նույն մտահոգութիւնն ունէր նաև ֆրանսիական կառավարութիւնը: Չնայած դրան, Անտանտի տերութիւնները գիտակցում էին ցեղասպանութիւնը դատապարտելու, նրա կազմակերպողներին ու իրականացնողներին մերկացնելու անհրաժեշտութիւնը, որովհետև կատարվածը հանցագործութիւն էր՝ ուղղված մարդկության ու քաղաքակրթության դեմ: Դաշնակիցները կարեւորում էին նաև այն հանգամանքը, որ ցեղասպանութիւնն իրագործվում էր պատերազմական հակառակորդ Թուրքիայում, իսկ նրա հակամարդկային գործելակերպը հովանավորում էր դաշնակիցը՝ համաշխարհային պատերազմը սանձազերծած Գերմանիան: Բնական է, որ Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը, որպէս կովող կողմերից մեկը, պետք է օգտագործեն իրենց թշնամու դատապարտելի արարքների մասին զանազան աղբյուրներից ստացված տեղեկութիւնները՝ հանրային կարծիքը հակառակորդ պետութիւնների անարդարութեան, անգթութեան, բռնի ուժի գործադրման փաստերի դեմ տրամադրելու նպատակով: Հայերի ցեղասպանութեան դատապարտումն ունէր նաև շահագրգիռական նպատակ՝ չկորցնել հայերի աջակցութիւնը պատերազմին¹⁵: Չէ՞ որ ավելի քան 150 հազար ռուսահայեր չկոչվում էին ռուսական բանակում և հազարավոր ուրիշները հայկական սփյուռքից միացել էին բրիտանական ու ֆրանսիական բանակներին:

Ռուսական կառավարութիւնն առաջարկվող հայտարարութիւնն իր դաշնակիցներին հանձնեց Լոնդոնի ու Փարիզի

¹⁵ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականութեան փաստաթղթերում (1828—1923), Զ. Կիրակոսյանի խմբագրութեամբ, Երևան, 1972, էջ 376—377: Նասիրյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 75:

ռուսական դեսպանների միջոցով: Սկզբնական նախագծում
այն ակնարկությունը, թե այս ոճիւրները «քրիստոնեության
դեմ» են գործվում, հանվեց Փարիզի բրիտանական դեսպան
սրբ. Բերտիի առաջարկությամբ և Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրան-
սիայի արտաքին գործերի նախարարների համաձայնությամբ:
Նրանք չէին կարող անտեսել բրիտանական ու ֆրանսիա-
կան կայսրությունների ոչ քրիստոնյա բնակչության կրո-
նական զգացմունքները:

Ի վերջո, 1915 թ. մայիսի 24-ին Ռուսաստանի նախա-
ձեռնությամբ Անտանտի կառավարությունները միասնաբար,
հրապարակային հայտարարությամբ, պաշտոնապես դատա-
պարտեցին հայերի կոտորածները: Փաստաթուղթն ուներ հե-
տևյալ բովանդակությունը. «Վերջին մեկ ամսվա ընթացքում
օսմանյան իշխանությունների ակնհայտ, հաճախ էլ նույնիսկ
ուղղակի աջակցությամբ տեղի է ունենում հայերի կոտորած:
Ապրիլի կեսերին նոր թափով այդպիսի կոտորածներ են տե-
ղի ունեցել էրզրումում, Դերջանում, Ակնում, Բիթլիսում,
Մուշում, Սասունում, Զեյթունում և ամբողջ Կիլիկիայում: Վա-
նի շրջակայքում հարյուրավոր գյուղերի բնակիչներ ամբող-
ջապես կոտորվել են: Վան քաղաքի հայկական թաղամասը
պաշարված է քրդերի կողմից: Միևնույն ժամանակ թուրքա-
կան կառավարությունը ձեռքակալում և աննախադեպ ճրն-
շումների է ենթարկում Կ. Պոլսի անմեղ հայ բնակչությանը:

Թուրքիայի կողմից կատարված այս նոր ոճրագործու-
թյուններն ընդդեմ մարդկության ու քաղաքակրթության,
պարտավորեցնում են Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և
Ֆրանսիայի կառավարություններին հրապարակապ հայտա-
րարելու Բ. Դռանը, որ իրենք կատարված հանցագործության
անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական
կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև տեղերում
կառավարության այն ներկայացուցիչների վրա, որոնք մաս-
նակցել են կոտորածին»¹⁸:

¹⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 355—1—մ., ք. 149ա, ֆ. 450, ց. 2,
գ. 88, ք. 30: Հայերի քաղաքականությունը Օսմանյան կայսրությունում:

Այս հայտարարությանը թուրքական կառավարությունը պատասխանեց հունիսի 6-ին: Հայերի ցեղասպանությունը գնահատելով որպես Թուրքիայի «ներքին խնդիր»՝ Բ. Դուռն արյունահեղության պատասխանատվությունը դնում էր հայերի վրա և գտնում, թե նրանք ապստամբել են բրիտանական, ֆրանսիական և ռուսական կառավարությունների դրոշմամբ: Հայտարարության համաձայն հայերի հեռացումը «որոշ շրջաններից» դեպի ուրիշ շրջաններ իբրեւ հղել է «զինվորական հրամայական անհրաժեշտությամբ պարտադրված» միջոցառում, որ թուրքական կառավարությունը հայերի դեմ պատժիչ միջոցների չի դիմել մինչև 1915 թ. հունիսը, երբ նրանք վանում և՛ այլուր զենք վերցրին: Կատարվածն իբր հաշորդել է հայերի կողմից թշնամիներին օգնելու փաստին¹⁷:

Ժամանակային անշրպես է առաջանում թուրքական կառավարության նշած ժամանակի և ռուսական կառավարության ապրիլի 27-ի հայտարարության միջև, որով նա ջարդերի մասին տեղեկացրել էր դաշնակիցներին և առաջարկել հանդես գալ ոճրագործությունը դատապարտող միասնական հայտարարությամբ: Դա վկայում է այն մասին, որ կառավարության, այսպես կոչված, «պատժիչ միջոցառումները» շատ ավելի վաղ էին ձեռնարկվել, և, որպես դրանց հետևանք, հայերը ստիպված էին հղել որոշ վայրերում զենքի դիմել ինքնապաշտպանության նպատակով:

1915 թ. հուլիսին հայության բնաջնջման թուրքական քաղաքականության դեմ բողոքով, իսկ սեպտեմբերին՝ սուլթանին ուղղված նամակով հանդես եկավ Հոռմի պապը, բայց նրա նամակը մնաց անպատասխան:

Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 727: Армянский вопрос и геноцид армян в (1913—1918). Материалы Турции Политархива МИД Кайзеровской Германии, док. R 14086, Ав. 17667, с. 178.

¹⁷ Նասիբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 93—94:

Ժամանակն անցնում էր, բայց տերությունների խոս-
 տումներն ու բարձրագույն ճառերը գործի վերածվելու միտում
 չունեին: Կառավարական բարձր շրջաններից եկող համաշ-
 խարհային անտարբերության մթնոլորտում սովորական էր
 ընդունվում մի ողջ ժողովրդի ցեղասպանության փաստը,
 լուրջ վերաբերմունք չէր ցուցաբերվում այն հանգամանքին,
 որ մարդկության դեմ գործվում էր ոճրագործություն, որ
 միջազգային հարաբերություններում, ազգային հարցի լուծ-
 ման ոլորտում և հայտ էր գալիս խնդիրների լուծման նոր՝
 հակամարդկային եղանակ՝ ցեղասպանության պետական քա-
 ղաքականությունը: Հարցին այս տեսանկյունից մոտենալու
 փոխարեն բրիտանական կառավարությունը հրաժարվեց
 անգամ նյութական օգնություն ցույց տալ արևմտահայու-
 թյան «բեկորներին» և առաջարկեց, որպեսզի այդ գործը
 կազմակերպեն մասնավոր անհատները: Բրիտանական կա-
 ռավարության հրաժարումը ենթադրում էր նաև ֆրանսիա-
 կան կառավարության հրաժարում արևմտահայության՝ Նդեռ-
 նից մազապուրծ հատվածներին դրամական աջակցություն
 ցույց տալու գործից, որովհետև այդ մարդասիրական առա-
 քելությանն իր մասնակցությունը նա պայմանավորել էր
 միայն բրիտանական կողմի մասնակցությամբ¹⁸: Հարցին,
 թերևս, ավելի լրջորեն էր մոտենում Ռուսաստանի արտաքին
 գործերի նախարարությունը: Նրա մշակած ծրագրով պետա-
 կան միջոցները հայերին էին հասցվելու գաղտնի՝ Կ. Պոլսի
 ամերիկյան դեսպան Հ. Մորգենթաուի միջոցով¹⁹: Այս դեպ-
 քում էլ, ինչպես վկայում է 1915 թ. դեկտեմբերի 18-ին ար-
 տաքին գործերի նախարար Ս. Սազոնովին ուղարկած նա-
 մակը, ֆինանսների նախարարությունը հնարավոր չէր հա-
 մարում «առկա ֆինանսական դրուծյան պայմաններում»
 գանձատան վրա «պետական անհրաժեշտությամբ չհարուց-

¹⁸ Հայերի ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում: Փաստա-
 թղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 499—500:

¹⁹ Հայաստանը ամիջազգային դիվանագիտության փառալույծներում,
 էջ 377—378:

ված ժախս դնելը», «ամանավանդ, որ այդ գումարը նախատեսվում էր փոխադրել թշնամական երկիր՝ թշնամու հպատակներին օգնություն ցույց տալու նպատակով»²⁰։ Պարզվում է, որ ցարական կառավարությունը եվրոպական կառավարությունների առջև պաշտպանում էր իր իրավունքներն Արևմտյան Հայաստանում, իսկ նրա տարածքում բնակվող հայությանը անհրաժեշտ չէր համարում օգնել՝ համարելով նրանց թշնամու «հպատակներ»։

1915 թ. հուլիսի 27-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեվորգ 5-րդին հասցեագրված գրության մեջ Պողոս Նուբար փաշան ցավում էր, որ չի կարողացել որևէ գործնական արդյունքի հասնել տարագիր հայերին օգնելու հարցի շուրջ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարի և մյուս դաշնակից պետությունների ղեկավարների հետ զրույցներում։ Տեղությունները, ցավակցելով հայերին, խոստովանել էին, թե ներկայումս որևէ գործնական միջոց չունեն հայերին օգնելու համար։ Եվրոպական քաղաքագետները հասկացրել էին, թե «մինչև պատերազմի նժարը Դաշնակիցների կողմը չթեքվի, անհնար է այդ խնդիրների, դրանց թվում և Հայկական հարցի լուծման մասին այժմվանից որոշակի հանձնառություններ ստանձնել և անկարող գտնվել դրանք գործադրելու»²¹, իրականում, 1915 թ. աշնանից Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի, փսկ 1916 թ. գարնանից՝ նրանց և Ռուսաստանի միջև բանակցություններ էին տեղի ունենում Թուրքիայի ասիական տիրույթների բաժանման շուրջ։ Օսմանյան «ժառանգությանը» տիրելը մի մասն էր նրանց նվաճողական ծրագրերի, որոնք ավելի կարևոր էին ու շահեկան, քան տարագիր հայերին օգնելը։ Անտանտի կառավարությունների հակասությունները Մերձավոր արևելքում և պետական

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 379—380։

²¹ ՀՀ ԳԿԴԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 10, p. 43—44: Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915—1918, Documents. Edited and translated by Vaïche Ghazarian. Wallingham, 1996, doc. № 122, p. 210.

շահից այն կողմ ոչինչ չտեսնելու դիրքորոշումը թուրքական կառավարությանը գործողությունների ազատություն տվեցին Մերեմտյան Հայաստանում:

Էնվերը և Թալեաթը մինչև զանգվածային տեղահանություններն ու կոտորածները սկսելը խորհրդակցել էին Գերմանիայի դեսպան Վանհենհայմի հետ, իրազեկ պահել նրան իրենց ծրագրին: Վերջինս կայզերական իշխանության հետ խորհրդակցելուց հետո հավանություն էր տվել այդ դիվային ծրագրին՝ համապատասխան կարգադրություններ ուղարկելով Էրզրումի, Ադանայի, Հալեպի, Մոսուլի ու Բաղդադի հյուպատոսներին²²:

Չնայած դրան հայերի կոտորածների առիթով գերմանական կառավարությունը ևս պաշտոնական բողոք-հուշագիր ներկայացրեց թուրքական կառավարությանը: Դա 1915 թ. հուլիսի 4-ին էր, այսինքն՝ Վանի դեպքերից ճիշտ երեք ամիս և Մուշի, Էրզրումի, Տրապիզոնի ու այլ շրջաններում կատարված կոտորածներից մեկ ամիս հետո: Հենց սա վկայում է գերմանական հուշագրի ձևական բնույթի մասին: Գերմանական կառավարությունը ստիպված էր այդպիսի քայլի դիմել, քանի որ մյուս տերություններն արդեն բողոքներ էին ներկայացրել և ինչ-որ չափով թուրքական գազանություններից սահմանազատվելն ուներ դիվանագիտական և քաղաքական անհրաժեշտ նշանակություն՝ պաշտպանել կայզերական Գերմանիայի հեղինակությունը հայերի ցեղասպանությունը մեղսակից լինելու վերաբերյալ թշնամական աշխարհի մեղադրանքներից: Իր հուշագրում գերմանական կառավարությունը հայերի ցեղասպանությունը որակելով որպես Թուրքիայի «ներքին խնդիր»՝ կցկտուր դժգոհություն էր հայտնում, այն էլ սոսկ թուրքական տեղական իշխանություններին, «ռազմական պատճառներով թելադրված» քայ-

²² Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913—1919). Материалы Политархива МИД Кайзеровской Германии. Konst. 1 Ankara, 171. zu Ab 6381, с. 227.

լերի, «օրինական պաշտպանական միջոցառումների» ժամանակ նրանց թույլ տված «ծայրահեղությունների» համար²³։

Այժմ հասկանալի է, թե ինչու թուրքերը որևէ կարևորություն չտվեցին այս և հաջորդ բոլոր բողոքներին, որ ներկայացնում էին եվրոպական կառավարությունները։

Անգամ ԱՄՆ-ի՝ պատերազմում չեզոք քաղաքականություն վարող կառավարությունը չէր ցանկանում Թուրքիայի և Գերմանիայի հետ հարաբերություններում բարդություններ առաջացնել ուղղակի բողոքներով կամ հուշագրերով։ Թուրքական կառավարության հայաչինջ քաղաքականության դեմ բողոքելը նա որակում էր որպես միջամտություն Թուրքիայի ներքին գործերին։ Վաշինգտոնում այն կարծիքին էին, որ չպետք է Թուրքիայի դեմ՝ կիրառել պաշտոնական միջոցառումներ՝ չվտանգելու համար ամերիկացի առաքյալների և ամերիկյան կալվածների շահերը։ Չնայած դրան, ԱՄՆ-ում ստեղծվել էր Հայերի դեմ վայրագությունների ամերիկյան կոմիտե, բաղկացած թուրքական հարցերով հետաքրքրվող երևելի ամերիկացիներից, որը հավաքում էր ցեղասպանության վերաբերյալ փաստերը և հետազոտում դրանք²⁴։

Միայն 1916 թ. փետրվարին ամերիկյան մամուլը տեղեկացրեց, որ ԱՄՆ-ի կառավարությունը պաշտոնական բողոք էր ներկայացրել թուրքական կառավարությանը հայերի կոտորածների շարունակման դեմ²⁵։ Փաստաթղթում ամերիկյան կառավարությունը հայերի դեմ գործած աննախադեպ բռնությունների պատասխանատվությունը դրել էր թուրքական իշխանությունների վրա։ Փաստորեն, ԱՄՆ-ը պաշտոնական դիրքորոշումը էապես փոխվել էր, որովհետև 1916 թ. սկզբին արդեն այլ էր Միացյալ Նահանգներում վերաբեր-

23 Կիրակոսյան Զ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությանը, 1914—1916 թթ., Օրևան, 1967, էջ 414—415։

24 Նասիրյուն Ա., նշվ. աշխ., էջ 80։

25 Նասիրյուն Ա., նշվ. աշխ., էջ 83։

մանքը թե՛ պատերազմի, թե՛ Բուրբիայի ու՛՛հերմանիայի
նկատմամբ:

Ըիշտ է, հվրոպական տերութիւնները և ԱՄՆ-ը դա-
տապարտեցին արեւմտահայերի ցեղասպանութիւնը որպէս
մարդկութեան ու քաղաքակրթութեան դեմ դործված հանցա-
գործութիւն և դրա ողջ պատասխանատւութիւնը դրեցին
երիտթուրքական կառավարութեան վրա, այնուամենայնիւ՝
ներանց դիրքորոշման մեջ ողջակիզվող հայութեան շահերի
պաշտպանութիւնը երկրորդական տեղ էր գրավում: Մեծ
տերութիւններն առաջնորդվում էին պետական շահի թե-
լադրանքով: